

УДК 821.161.2-31.09

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ КОЗАЧЧИНИ В ПОВІСТІ САВИ БОЖКА «НАД КОЛИСКОЮ ЗАПОРІЖЖЯ»

Лапушкіна Н.П., к. філол. н., доцент

Донбаський державний педагогічний університет

У статті робиться спроба дослідження особливостей інтерпретації історії в літературі 20-30-х рр. ХХ ст. на прикладі повісті С. Божка “Над колискою Запоріжжя”.

Ключові слова: історична правда, фольклорні мотиви, історична особа, сюжет, козацтво.

Лапушкина Н. П. ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ КАЗАЦТВА В ПОВЕСТИ САВЫ БОЖКО “НАД КОЛЫБЕЛЬЮ ЗАПОРОЖЬЯ” / Донбасский государственный педагогический университет, Украина

Статья посвящена исследованию особенностей интерпретации истории в литературе 20-30-х годов ХХ ст. на примере повести С.Божка “Над колыбелью Запорожья”.

Ключевые слова: историческая правда, фольклорные мотивы, историческая особа, сюжет, козацество.

Lapushkina N. P. THE ARTISTIC COMPREHENSION OF THE COSSACKS IN THE NARATIVE “ABOVE THE CRADLE OF ZAPOROZHYYE” WRITTEN BY BOZHKO SAVA / Donbass State Pedagogical University, Ukraine

The attempt of the analysis of the peculiarities of the interpretation the history in the literature of the 20-30-th of the ХХ century by the example of the narrative “Above the cradle of Zaporozhye” written by Bozhko Sava is made in the article.

Key words: historical truth, folklore motives, historical person, plot, Cossacks.

Сава Божко був одним із перших, хто на фоні загального захоплення революційною сучасністю на початку ХХ століття спробував звернутися до історії України, відшукаючи в ній вирішення болучих проблем свого часу. У 20-ті роки ХХ ст., коли старе трактування історичних подій було заперечене, а про нове ще ніхто не писав, необхідно було мати сміливість та неабияке вміння, щоб узятись за розробку цієї теми. Історична повість “Над колискою Запоріжжя” (1925), у якій автор подав “власний оригінальний погляд на початки історії українського козацтва” [3, с. 10], викликала інтерес і в критиці 20-х рр., і після її перевидання в збірку історичних оповідань “Залятий козак” у 1994 році. Упорядник збірки О. Мишанич у передмові до книжки зазначав, що ним “підібрано кілька таких призабутих повістей, що кидають додаткове світло на козацтво... Кожний [твір] з них має свої мистецькі здобутки і прорахунки, але жодному з них не відмовиш у цікавості, героїчно-патріотичному пафосі, любові й повазі до свого минулого” [3, с. 8–9]. Спроби сучасного дослідження історичної прози С. З. Божка знаходимо в працях О. Голобородька, Я. Голобородька, М. Безуглого, В. Оліфіренка, Г. Немченка, В. Заремби. Звернення сьгодні до аналізу історичної повісті Сава Божка зумовлено необхідністю інтерпретації подібних текстів доби Розстріляного Відродження на основі традиційних і новітніх літературознавчих підходів.

Тож метою статті є дослідження особливостей індивідуальної манери письменника у відтворенні в художній формі історичних подій доби козацтва на прикладі повісті “Над колискою Запоріжжя”.

У 20-х роках українська радянська проза тільки починала звертатися до зображення історичного минулого, тому не було в літературному середовищі чітко виражених поглядів на те, яким має бути історичний твір, що, з одного боку, давало волю у творчості, а з іншого – неминуче призводило до помилок. Версія Сава Божка про заснування Запорізької Січі та ролі в цій події Дмитра Вишневецького, запропонована в повісті, не може претендувати на повну історичну достовірність, тому доречніше було б вважати твір “Над колискою Запоріжжя” умовно-історичним. Хоча щодо цього також можна сперечатися. Адже будь-який історичний твір, як зазначає С. Андрусів, “може викликати зливу претензій до автора, і стосуються вони переважно меж застосування вигадки і домислу в інтерпретації історії, життя і характеру невигадані історичної особи” [1, с. 15].

Із приводу місця й часу зародження осередку козацтва в історичній науці досі існує кілька версій. Частина істориків (М. Грушевський, О. Субтельний, Д. Яворницький та ін.) стверджують, що “засновником Запорізької Січі був Дмитро Вишневецький, а побудований ним замок на острові Хортиця і поклав її початок” [2, с. 126]. Цієї ж думки дотримувався й Сава Божко, згадуючи про вищезазначену подію ще у своїй книжці “Козаччина”. У творі знаходимо достатньо фактів із життя князя Вишневецького та тогочасної історичної ситуації, підтверджених пошуками істориків: історичні реалії, імена, події, низка топонімічних прикмет. Проте в повісті наявні перекошення деяких історичних фактів, що звичайно ж, викликало звинувачення на адресу автора в історичній недостовірності. Адже Сава Божко вводить до тексту історично невиправдану дату – 1535 рік, коли Дмитро Вишневецький ще не міг бути черкаським і канівським старостою. (Його батькові Івану Вишневецькому ці два староства були передані в 1541 р., а самому Дмитрові, за певними джерелами, – 1551 року [2, с. 128–129]). Цей прорахунок не можна пояснити й незнанням автором історії, тому що в книзі “Козаччина” (1922) Сава Божко правильно вказує дату побудови

Вишневецьким фортеці на Хортиці. В усьому іншому поєднання історичної правди з художнім домислом є цілком прийнятним.

Повість “Над колискою Запоріжжя” захоплює своїм сюжетом, пригодницьким характером, оригінальністю у використанні фольклорних джерел. У центрі твору образ князя Вишневецького – черкаського й канівського старости, який з метою захисту українських земель від нападів татар і для вільної торгівлі створює фортецю на острові Хортиця. Для цього він використовує підневільну працю місцевого населення, що викликає опір селян. “Який я в чортового батька козак? Дома діти та жінка з голоду, мабуть, попухли або на панщині спину гнуть, а ти тут козакуй цілого півроку!” [3, с. 40]. Незадоволені селяни бунтують, карають княжих прислужників, об’єднавшись із турками й татарами, мстять за свої кривди та руйнують фортецю. Таким бунтарем у повісті виступає Марко Голий, захисник селян у рідному селі Дикий Кут. Керуючись настановами часу та продовжуючи літературні традиції, автор прагне показати епізоди “багатовікової боротьби народних мас проти сваволі експлуататорів”.

Образ Вишневецького у творі Сава Божка повністю позбавлений того ореолу лицарського блиску та героїзму, якого надала йому народна поетична традиція (легендарного Байди, оспіваного у відомій народній пісні “В Цариграді на риночку”). Він постає як вельможний пан, свавільний власник, що з погордою дивиться на підлегле йому козацтво й селянство. У характеристиці образу Вишневецького превалює викривальний мотив, що призводить до однобічності у висвітленні цієї історичної постаті. Патріотичні моменти в діяльності Вишневецького майже зовсім затушовані. Проте Сава Божко не ставив собі за мету написати про Вишневецького повість-хроніку. Судячи з його позиції, яка яскраво представлена в тексті, особливо через сон головного героя, можна припустити, що своєю повістю автор хотів заперечити (до речі цілком виправдано) благородний, навіть героїчний образ Байди, який відбився в народній пам’яті та дійшов до нас через фольклор. “Найдуться дурні, які й тебе в герої пошиють та пісні складатимуть” [3, с. 47], – говорить автор устами самої історії. Мабуть, саме тому письменник, хоч і бере епіграфом до свого твору рядки з народної пісні про Байду, але обирає уривок, який представляє героя не з кращого боку: “Тей п’є Байда та мед горілочку, / Та не день, не два, та не годиночку”. Сава Божко категоричний у своїй оцінці. Він наділяє князя лише негативними рисами: жорстокістю, деспотизмом, пихатістю, підступністю тощо. Вкладає в його уста грубі, інколи лайливі вислови, малюючи людину, яка заради власної вигоди готова на все. “Та ви знаєте, які права в цьому надаються панству після останнього з’їзду шляхтичів у Варшаві? Бити, псячу кров, коли не слухається й не робить...” [3, с. 23].

Глибоче навантаження в розумінні позиції автора щодо образу Вишневецького несе IX розділ, де подано жахливий сон князя. Символіка сну пов’язана з грою підсвідомих видінь, містичним сприйняттям подій, їх трагічним передбаченням. Через сон автор розкриває сумніви та страхи Вишневецького, дає можливість читачу зазирнути в душу цієї самовпевненої та жорстокої з вигляду людини. Цікавим у художньому плані є образ жінки-історії, за допомогою якого автор ламає хронологічні рамки твору. Вона ніби дає зрозуміти, наскільки дрібною частинкою історії є людина, але в той же час підкреслює й те, що людина, особливо та, що стоїть при владі, залишає свій слід в історії, бере участь у її творенні. Тож письменник не лише прагне показати залежність дій, почуттів, способу мислення героїв від обставин, долі, але й намагається розкрити відповідальність героя за свої вчинки перед народом, перед історією й перед самим собою. У цих міркуваннях проглядає історіософська позиція автора.

Поряд з історичною постаттю Вишневецького в повісті постають вигадані герої – представники селянства, реєстрові козаки, пан-управитель Ян Лучко, старшина Вовк та інші. Головний конфлікт повісті – соціальний, породжений безправністю селянства на території України в XVI ст. Граничні межі конфлікту: влада (представлена князем Вишневецьким та його прислужниками) – селяни. У ці загальні виміри ввійшли й інші конфлікти, підкорені головним, зумовлені ним. Найбільш повно розкрита колізія – Байда та бунтівник Марко Голий. Симпатії автора, безперечно, віддані останньому й селянству взагалі. Це в першу чергу було зумовлено поглядами С. Божка, який “стоїть на боці “трудового селянства”, відділяє його від козацтва, не схвалює примусову селянську працю при будівництві козацької фортеці... На його думку, селянство має займатися своєю хліборобською працею, захищати ж його від зовнішніх ворогів покликане козацтво” [3, с. 9].

Ключовим поняттям, цементуючою субстанцією твору є категорія волі. За неї ведуть боротьбу й гинуть герої твору. Вона втілюється різними художніми засобами – інтонаційними, колізійними, характерографічними. Вона пронизує пейзажні малюнки, сюжетіку, діалоги повісті. Особливо трагічною постає ситуація у вільному селі Дикий Кут, якому Вишневецький як староста обіцяв захист від нападів татар, але, порушуючи своє слово, примушує селянство до підневільної праці, обкладає село податками. Тож Сава Божко, показуючи тяжке становище селянства в XVI столітті, якому судилося або покочатися, або стати кріпаками, одночасно підводить читача до причин виникнення Запорізької Січі.

Ще одна сюжетна лінія позначена прийомами пригодницької оповіді. Ключовим персонажем виступає Марко Голий, який після смерті батька, кинувши службу у Вишневецького, тікає з полонянкою князя (яка

виявляється його сестрою) і батьковим скарбом у татарські степи. Бажання помсти та обурення діями Вишневецького, що переповнюють душу героя, знаходять своє вираження в рішенні виступити проти нього, об'єднавшись із татарським ханом, турецьким пашою та молдавським господарем. Автор дещо ідеалізує Марка Голого, змальовує його поборцем свободи, народним месником, правдолюбом, здатним викликати страх у самого Вишневецького. Проте надмірна довірливість та недалекоглядність призводять до невдачі в планах Марка, йому не вдається розгадати підступності турецького й татарського володарів. Вони беруть у полон не тільки людей Вишневецького (сам князь тікає до Москви), а й селян Дикого Кута. Тут Сава Божко торкається проблеми всього українського народу, точніше цілої держави, яка довгий час перебувала в такому стані, коли не в змозі боротися з одним ворогом, зверталася за допомогою до іншого. Письменник психологічно виважено малює переживання Марка, який почуває себе винним у цій ситуації, карається своєю безсилістю. Тим трагічнішою є розв'язка повісті, коли, пізнавши в дружині турецького паші свою матір, колись викрадену турками, Марко гине разом із нею від руки її ревнивого чоловіка. При цьому автор свідомо чи несвідомо використовує образ і ситуації, добре знані в старій і новій українській літературі. Мати героя – вічно пам'ятний образ жінки-відступниці; її літературні попередниці – Маруся Богуславка з однойменної народної думи, Марина з “Переяславської ночі” Костомарова тощо.

За законами пригодницької прози долі персонажів досить гостро переплітаються. Досягти цього загострення допомагає авторові використання фольклору. Крім уже згадуваної вище народної пісні про Байду, яка лягла в основу повісті, Сава Божко вводить до тексту художньо оброблену легенду про походження квітки Іванда-Мар'я. В одному із сюжетів легенди мовиться, що татари взяли в полон малих братика й сестру, розлучивши їх. На чужині обоє підросли, а коли випадково зустрілися, то покохали одне одного й одружилися. Через деякий час дізналися, що рідні. За народною мораллю, такий шлюб вважається великим гріхом... Відтак братки символізують нещасливе подружнє життя [5, с. 396]. У повісті Сави Божка “Над колискою Запоріжжя” мотив про цю квітку відлунує в долі Марка Голого та його обраниці Олени. Передісторія про брата й сестру подається у вигляді роздумів їхнього батька Охріма Голого про те, як вісімнадцять років тому під час турецько-татарської навали його вагітну дружину було полонено, а йому разом із сином пощастило врятуватися. Минули роки, Марко став челядником у князя Вишневецького. Під час одного з походів він захоується в полонянку, яку відбили в татар, викрадає її в Байди й одружується, навіть не підозрюючи, що це його сестра, народжена в неволі. Читач також дізнається про те, що це брат і сестра лише з натяків автора. Художня деталь “очі, мов терночок” у портретах героїв викликає в читача підозру та підтверджується в епізоді зустрічі героя з матір'ю-полонянкою. Отже, відомий фольклорний мотив у Сави Божка, – як помічає Галина Немченко, – розширюється і доповнюється новими ситуаціями, деталями. Він тісно переплітається з основною сюжетною лінією, проте не є домінуючим [4, с. 126]. Із фольклором можна пов'язати й саме прізвище Голий, яке асоціюється з героєм пісні “Ой, був на Січі старий козак”, щоправда значно пізнішого періоду – Гнатом Голим, ватажком гайдамацького загону, який помстився Саві Чалому за зраду (мотив той же).

Вплив потужної народнопоетичної стихії відчутний і на загальній символіці та тропіці повісті. Переважно образи, які використовує автор, не потребують глибокого тлумачення, бо вже давно стали загальновідомими символами, пов'язаними з віруваннями українців. Так, Сава Божко вводить на початку повісті образ сонця, воно своїм заходом і змінами, які бачить тільки Охрім Голий, віщує смерть герою. Символічним є поховання Марком свого батька на могилі біля кам'яної баби (образ степу), поява вовків (Охрім Голий помер “без хреста”), використання сон-трави (народні вірування). Емоційність, напруженість твору підсилюють образи коня, вовків та крука. Вони виконують ідейно-художню роль, бо поєднують долю людини із вселенським життям. Своєрідним символом національного гніту виступає у творі палац Вишневецького, який яскраво контрастує із зубожілим селом Дикий Кут. Фольклорний компонент органічно входить у поетичну структуру твору Сави Божка.

Враховуючи все вищесказане, вважаємо доречним зараховувати повість Сави Божка до історико-художніх творів (за класифікацією С. Андрусів), адже в ньому в співвідношенні документа та вигадки (домислу) переважає вигадка. Крім того, вагоме місце у творі посідають фольклорні мотиви, присутній елемент пригодництва. Цікавим у подальших дослідженнях видається порівняння образу Д. Вишневецького з творами інших авторів, які також зверталися до цієї історичної особи: П. Куліш, Б. Грінченко, А. Кашенко та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Мости між часами (Про типологію історичної прози) / С. М. Андрусів // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 8. – С. 14–20.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – 539 с.
3. Заклятий козак: Історичні повісті та оповідання / Упоряд. та передм. О. Мишанич. – К. : АО “Обереги”, 1994. – 544 с.

4. Немченко Г. Фольклоризми повісті Сави Божка “Над колискою Запоріжжя” / Галина Немченко // 3 Україною в серці : Збірник статей. – Херсон : ХОБГ, 1996. – С. 123–126.
5. Скуратівський В. Т. Русалії / В.Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

УДК 373.5:821.161.2

ДОБА КОЗАЦТВА В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

Лілік О.О., к.пед.н., доцент

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка

Автор статті робить спробу проаналізувати роль і місце творів про козацьку добу в шкільній програмі з української літератури, визначити особливості шкільного аналізу цих літературних текстів, запропонувати доцільні форми, методи і прийоми вивчення творів про період Козаччини.

Ключові слова: козацтво, історичні твори, образ, урок, метод.

Лилик О.А. ЭПОХА КАЗАЧЕСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ / Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г.Шевченко, Украина

Автор статьи пытается проанализировать роль и место произведений о казачестве в школьной программе по украинской литературе, определить особенности школьного анализа этих литературных текстов, предложить целесообразные формы, методы и приемы изучения произведений о периоде казачества.

Ключевые слова: казачество, исторические произведения, образ, урок, метод.

Lilik O.O. COSSACK EPOCH IN FICTION: METHODOICAL ASPECTS / Chernihiv State Pedagogical University named after Taras Shevchenko, Ukraine

The author attempts to analyze the role and place literary texts of Cossack epoch in the school curriculum of Ukrainian literature and identify particular of literary analysis in the school, suggest appropriate forms, methods and techniques for studying the period of Cossacks.

Key words: cossacks, historical works, image, class, method.

Іван Франко зазначав, що найперша прикмета освіти – знати минуле і сучасне свого народу. Однією з найгероїчніших і найлегендарніших сторінок вітчизняної історії є, безперечно, козацька доба. Вона до сьогодні живе в народній пам’яті й посідає почесне місце в художній літературі. Художня інтерпретація козацької епохи та її провідних діячів реалізувалась у різних родо-жанрових групах і стильових площинах. Видове і стильове різноманіття, поліпроблемність історичної прози козацької тематики зумовлюють цілу низку проблем, які актуалізуються під час шкільного аналізу такої літератури.

Проблема вивчення історичної прози загалом і творів на козацьку тематику зокрема вже тривалий час перебуває в центрі уваги науковців-методистів і вчителів-практиків. Оскільки на сьогодні одним із першочергових завдань шкільного курсу української літератури є ознайомлення учнів з минулим і сучасним рідного народу, формування вміння сприймати історичні факти й події, зображені в літературному творі, оцінювати їх з точки зору загальнолюдських і національних цінностей.

На важливість знайомства учнів з художньою літературою історичного характеру методисти звертали увагу ще на початку ХХ століття. Вони дійшли висновку, що саме читання художніх творів сприяє формуванню в учнів чітких уявлень про події минувшини. Євген Пасічник зазначав, що література – це художній літопис минулого, перегук століть, духовна скарбниця нації, саме на основі художніх творів необхідно виховувати національну психологію і світосприйняття. Він наголошував, що в школі учні повинні здобути глибокі знання про довговічну героїчну боротьбу власного народу за волю, за духовні надбання культури. Особливості вивчення історичних творів загалом і художніх текстів козацької тематики зокрема в шкільному курсі української літератури досліджували такі методисти: Олександра Бандура, Наталія Білоус, Юрій Бондаренко, Тетяна і Федір Бугайки, Надія Дига, Світлана Жила. Проте на сьогодні ця проблема все ще залишається невирішеною, отже, на часі визначення специфіки змісту, форм, методів і прийомів вивчення цих художніх текстів у школі.

Мета статті – проаналізувати роль і місце творів про козацьку добу в шкільній програмі з української літератури, з’ясувати особливості шкільного аналізу цих літературних текстів.

Шкільна програма з української літератури надає широкі можливості для знайомства учнів з козацькою добою. Так, уже в 5 класі вони знайомляться з фрагментами твору Івана Нечуя-Левицького «Запорозці», на прикладі героїв дізнаються про лицарство, гуманність, патріотизм, сміливість, відвагу запорозьких козаків;